

Kromme Rijn en Langbroek

2

land van overgangen

'Vruchtbare velden, groene weiden, met vee bezaaid, golvende korenakkers, donkere bosschen, tuinen, hofsteden, boomgaarden, lanen, heiden en heuvels in de verte, de blinkende wateren van de Wetering en de Kromme Rijn [...] een rijk gestoffeerd panorama ligt daar voor ons.'

J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, 1888.

KARAKTERISTIEK

Tussen twee landschappen slingert de onbedijkte Kromme Rijn. De rivier vormde de noordgrens van het Romeinse Rijk (Limes) en was in de vroege middeleeuwen de transportader tussen de handelsplaats Dorestad en de bisschopsstad Utrecht.

Ten zuiden van de Kromme Rijn bevindt zich op de hogere fossiele stroomrugstelsels van de Rijn het oude akkerbouwgebied. Kenmerkend zijn hier de verspreid gelegen hoeven met blokverkavelingen op de stroomruggen. Bochtige restgeulen, wegenpatronen en dwarskaden geven er een eigen structuur aan. Tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht liggen in de binnenbochten van de Kromme Rijn enkele vroegmiddeleeuwse brinkdorpen. De vele archeologische vindplaatsen onderstrepen de intensieve bewoning die hier al vroeg heeft plaats gevonden.

Ten noorden van de Kromme Rijn strekt zich het lage, 12de-eeuwse copelandschap van Langbroek uit. Uniek voor de provincie en voor ons land is de hoge concentratie van middeleeuwse ridderhofsteden langs het half open boerderijenlint van de Langbroekerwetering. Griendcultuur en parkbossen binnen de perceelstroken hebben dit gebied tot een regelmatig coulissenlandschap gemaakt, dat in het noorden overgaat in de hogere bosstrook van de Heuvelrug. In deze gradiëntzone liggen tussen de dorpsranden diverse buitenplaatsen. Tussen Doorn en Amerongen vinden we een bijzonder kampenlandschap van door houtwallen omzoomde oude bouwlanden in een onregelmatig blokvormig patroon. Tussen Wijk bij Duurstede en Amerongen loopt de Lekdijk als ontginningsas met een gaaf open boerderijlint onder aan de dijk.

Grootschalige verstedelijking vanuit Utrecht en rond Houten en (spoor)wegdoorsnijdingen domineren nu het westelijke deel van het gebied, waardoor de oude ontginningslijnen moeilijk herkenbaar zijn geworden. Waardevol zijn enkele grote buitenplaatsensembles als Heemstede, Amelisweerd-Rhijnauwen, Vollenhoven, Slot Zeist-Wulperhorst-Rijnwijck en delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een historisch knooppunt ligt bij Vechten. Hier snijden de Romeinse Limes en de waterlinie elkaar met respectievelijk een *castellum* en een fort.

Boven • Rhijnestein bij Cothen.

Links • Kasteel Sandenburg met portierswoning en oranjerie aan de omgelegde Langbroekerwetering.

HOOFDSTRUCTUUR

- De Kromme Rijn als meanderende, onbedijkte rivier met brede oeverwallen en als Romeinse en vroegmiddeleeuwse transportweg;
- Het stroomruglandschap Kromme Rijngebied:
 - Gebogen restgeulen en wegenpatroon.
 - Dwarskaden.
 - Hoge concentratie archeologische vindplaatsen.
 - Onregelmatige blok- en strookverkavelingen.
 - Brinkdorpen, verspreide boerderijen en kastelen (terreinen).
 - Wijk bij Duurstede als belangrijke historische stad.
- Het coulissenlandschap Langbroek met gradiënt naar Heuvelrug: cope-ontginningen, overgaand in besloten kampen, met name tussen Doorn en Leersum:
 - Langbroekerwetering als half open lint met hoge concentratie aan kastelen.
 - Afwisseling (park)bos- en weidepercelen, laanstructuren en zichtrelaties van buitenplaatsen.
- De Lekdijk met een gaaf, open boerderijlint achter de rivierdijk.
- Utrecht oostzijde:
 - Diverse grote buitenplaatsensembles.
 - Grootste forten en andere onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
 - Restanten van oude structuurlijnen in verstedelijkt gebied.
 - Knooppunt Limes en Nieuwe Hollandse Waterlinie (Vechten).

GESCHIEDENIS

Tot 1000 • Het oude land van de stroomruggen en de flank van de Heuvelrug

In het gebied tussen de Kromme Rijn en de Lek was de bodemgesteldheid gunstig voor bewoning. Er hebben zich dan ook al vroeg mensen gevestigd. Drie stroomgordels van de Rijn zijn hiervoor bepalend geweest. Daar, op de hogere ruggen van de fossiele rivierlopen, heeft de bewoning zich geconcentreerd. Ten eerste op de Werkhovense stroomrug, waar archeologische vindplaatsen liggen uit het Neolithicum en de Bronstijd, ten tweede op de Houtense stroomrug, vanaf de IJzertijd en de Romeinse tijd en ten derde op de jongere stroomrug van de Kromme Rijn, waar vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen zijn aangetroffen.

Vijf- tot zesduizend jaar geleden heeft de Werkhovense stroomgordel zich gevormd als eerste hoofdstroom van de Rijn, die toen uit een vlechtend patroon van verschillende nevenstromen bestond. Deze tot één kilometer brede rug loopt tussen de Tuurdijk en de Houtenseweg. De westelijk gelegen, anderhalve kilometer brede Houtense stroomrug is vanaf ongeveer 3.700 jaar geleden ontstaan en loopt ten zuiden van Cothen, via Dwarsweg en 't Goy naar Loerik in noordelijke richting. De Oosterlaak en de Rietsloot zijn de belangrijkste restgeulen van de vroegere Rijnlopen.

Kromme Rijn

De Kromme Rijn werd ongeveer drieduizend jaar geleden actief, waarbij in de duizend jaar daarna de oeverwallen werden opgebouwd. In de 3de eeuw n.Chr. liep een grote meander van de rivier nog langs Zeist. De Bisschopswetering herinnert als restgeul aan

De stad Utrecht naar het noorden. De Oudegracht werd als centrale handelsas kort na 1122 gegraven en kreeg met de Vaartsche Rijn vanaf Tolsteeg in 1148 een nieuwe vaarverbinding. Op de achtergrond de flatwijk Overvecht.

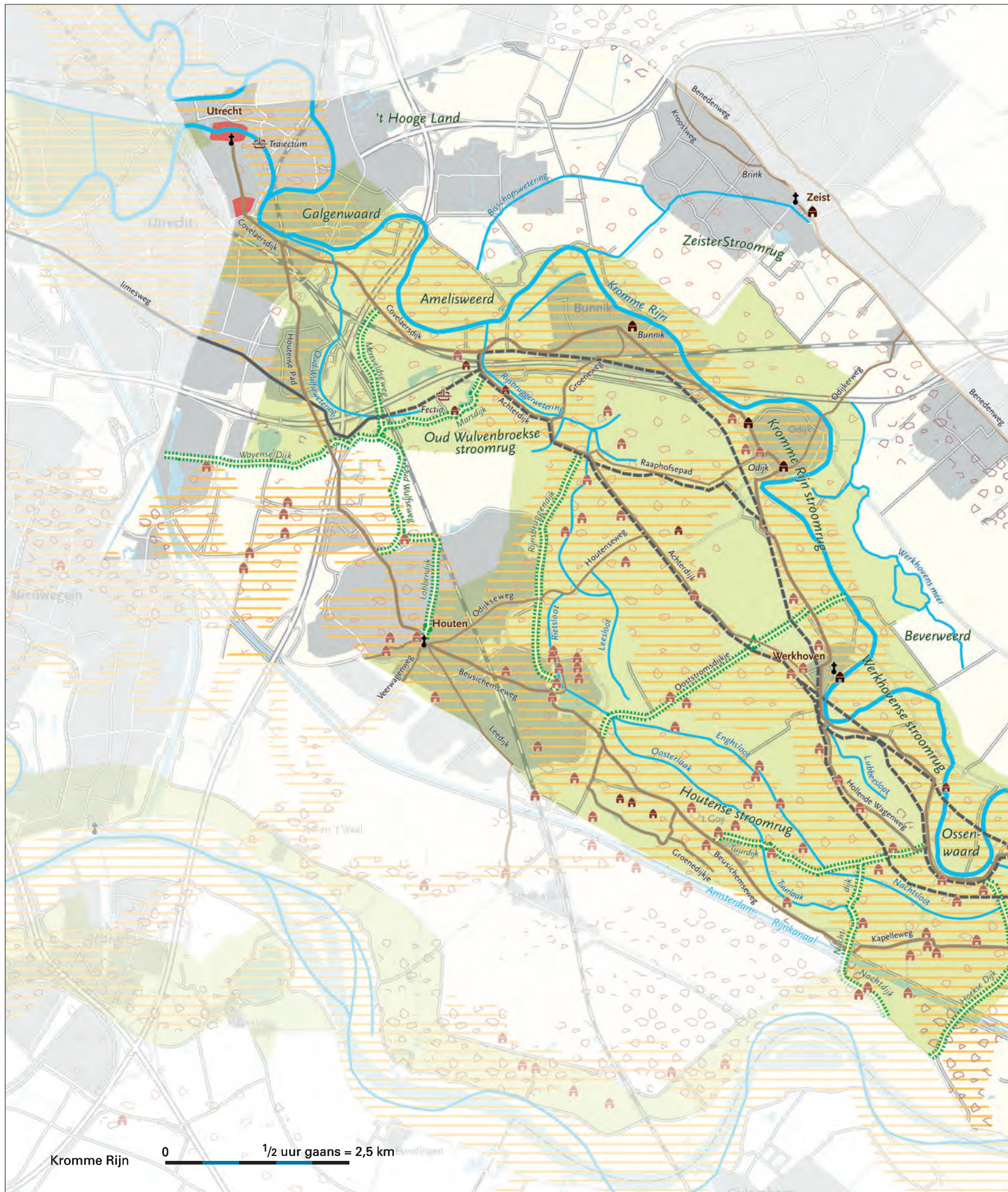
Plattegrond van Utrecht door C. Specht in 1695. De eerste uitbreidingen buiten de ommuring zijn Wittevrouwen met de statige Maliebaan als kolfbaan voor de Universiteit (1637), de Bemuurde Weerd als voorstad (1300) en het 'Lijnpad Gerecht' met de 'Kruis Vaart' (Croeselaan) als onderdeel van het Plan Moreelse (1664).

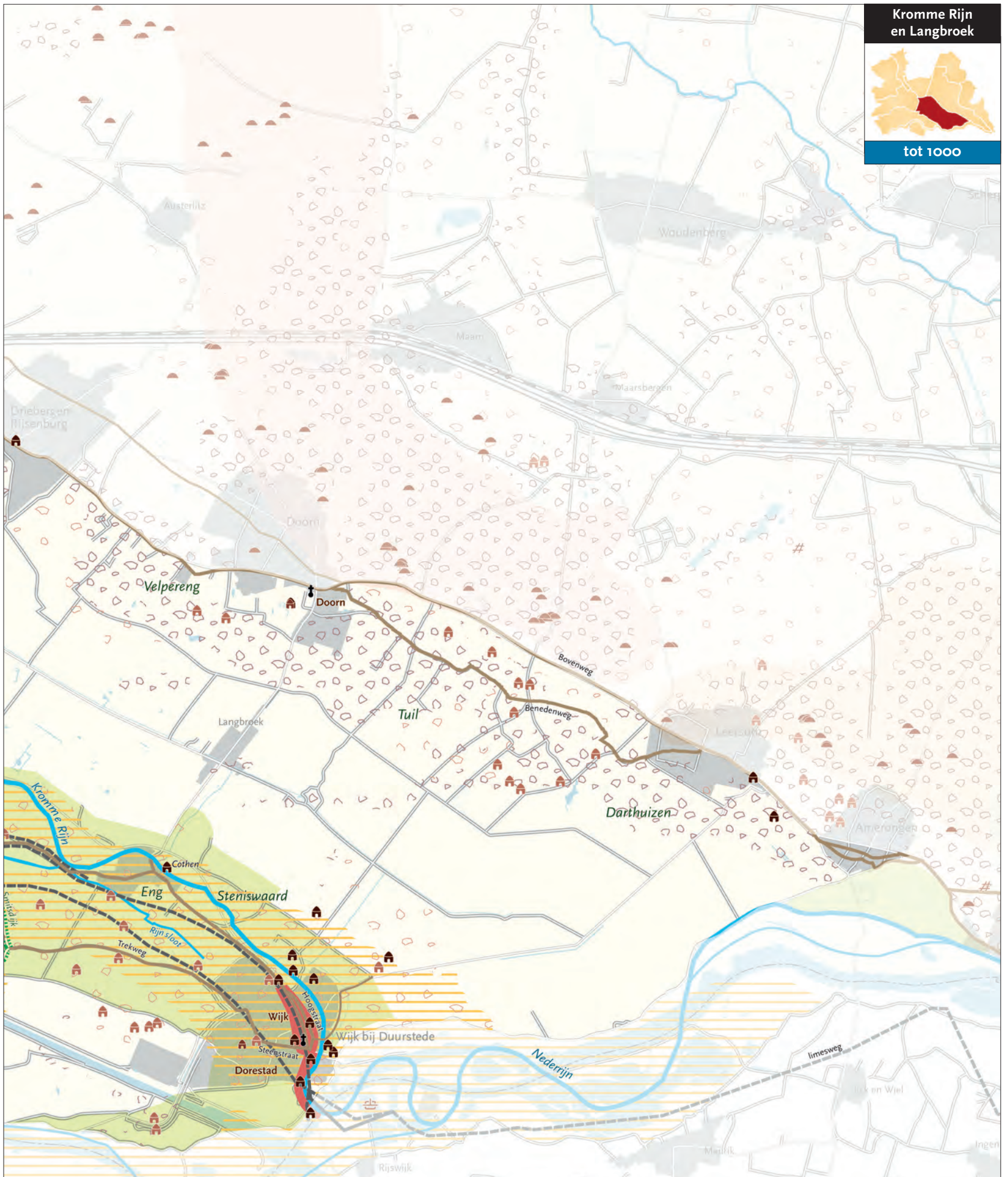
deze 'Zeister Rijn'. Een andere restgeul, de Oud-Wulfse Wetering tussen de Wayense Dijk en de Koningsweg, is nog enigszins te volgen in het landschap. In de 8ste eeuw was de Kromme Rijn nog een belangrijke rivier die toen vlak langs de Hoogstraat in Wijk bij Duurstede stroomde. Hier, aan de brede oevers, lag het vroegere Dorestad. Al in de 10de eeuw kreeg deze belangrijke transportader naar de Oostzeelanden via Utrecht te maken met toenemende verzanding als gevolg van het dominant worden van de Lek. De in noordoostelijke richting opschuivende Kromme Rijn kreeg na de afdamming in 1122 haar huidige loop. Tussen de 8ste en de 11de eeuw ontstonden aan de zuidzijde van de Kromme Rijn, veelal in de binnenbochten, kleine gestrekte brinkdorpen: Bunnik, Odijk, Werkhoven en Cothen. Alleen Werkhoven bezit nog een romaanse kerk uit deze beginperiode. Na de ontginning van het gebied werd

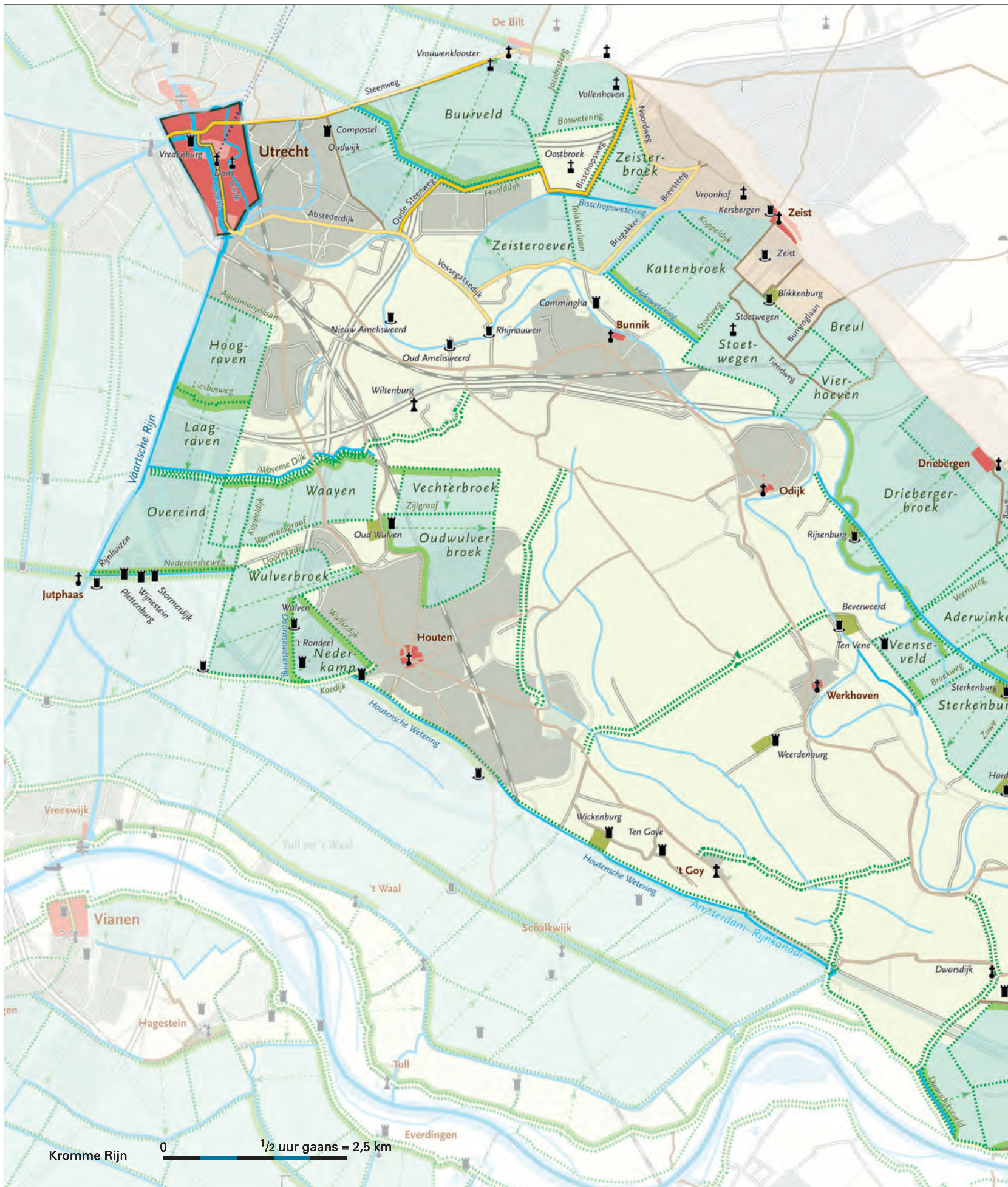
bij Werkhoven omstreeks 1437 een eerste meander afgesneden, de Werkhovense Rijn-Kattenveldsche Meer.

Traiectum

De bisschopsstad Utrecht vindt zijn oorsprong in het Romeinse *castellum Traiectum* (= oversteekplaats), dat rond 47 n.Chr. werd gebouwd op de linkeroever van de vroegere Rijn. Deze liep tussen de huidige Tolsteegsingel en Abstederdijk, waar deze zich splitste in een oostelijk om de stad lopende binnenbocht (Rijnloop) en een buitenbocht, de Minstroom als restant van de oude Vecht. Omstreeks 210 werd het *castellum* vergroot tot een omvang van 152 bij 124 meter en kreeg het een tufstenen ommuring. De hoofd-as van het fort, de *via principalis*, liep net iets te zuiden van de Zadelstraat, de oudste bestrate weg in de latere middeleeuwse stad.

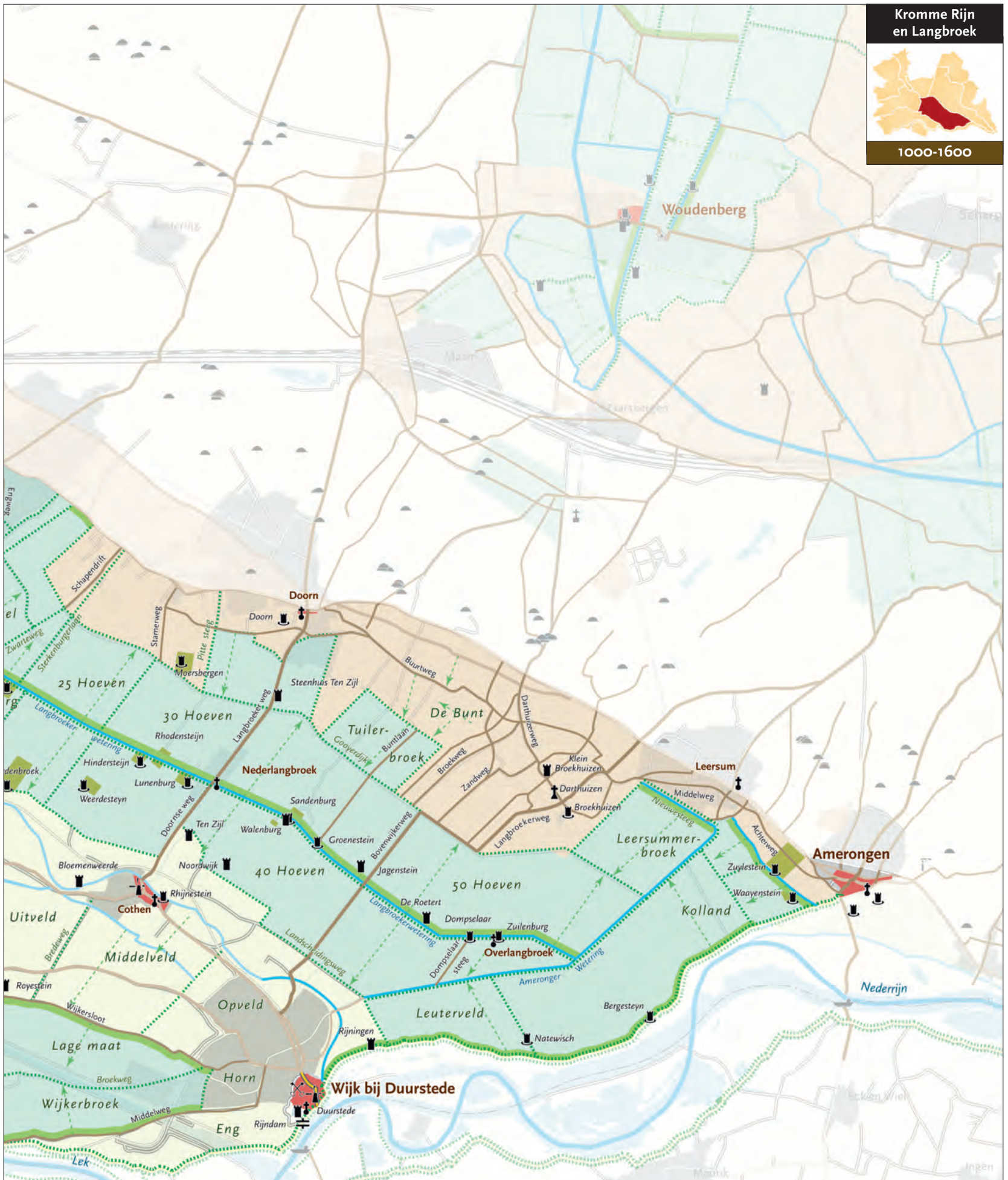

Kromme Rijn en Langbroek

1000-1600

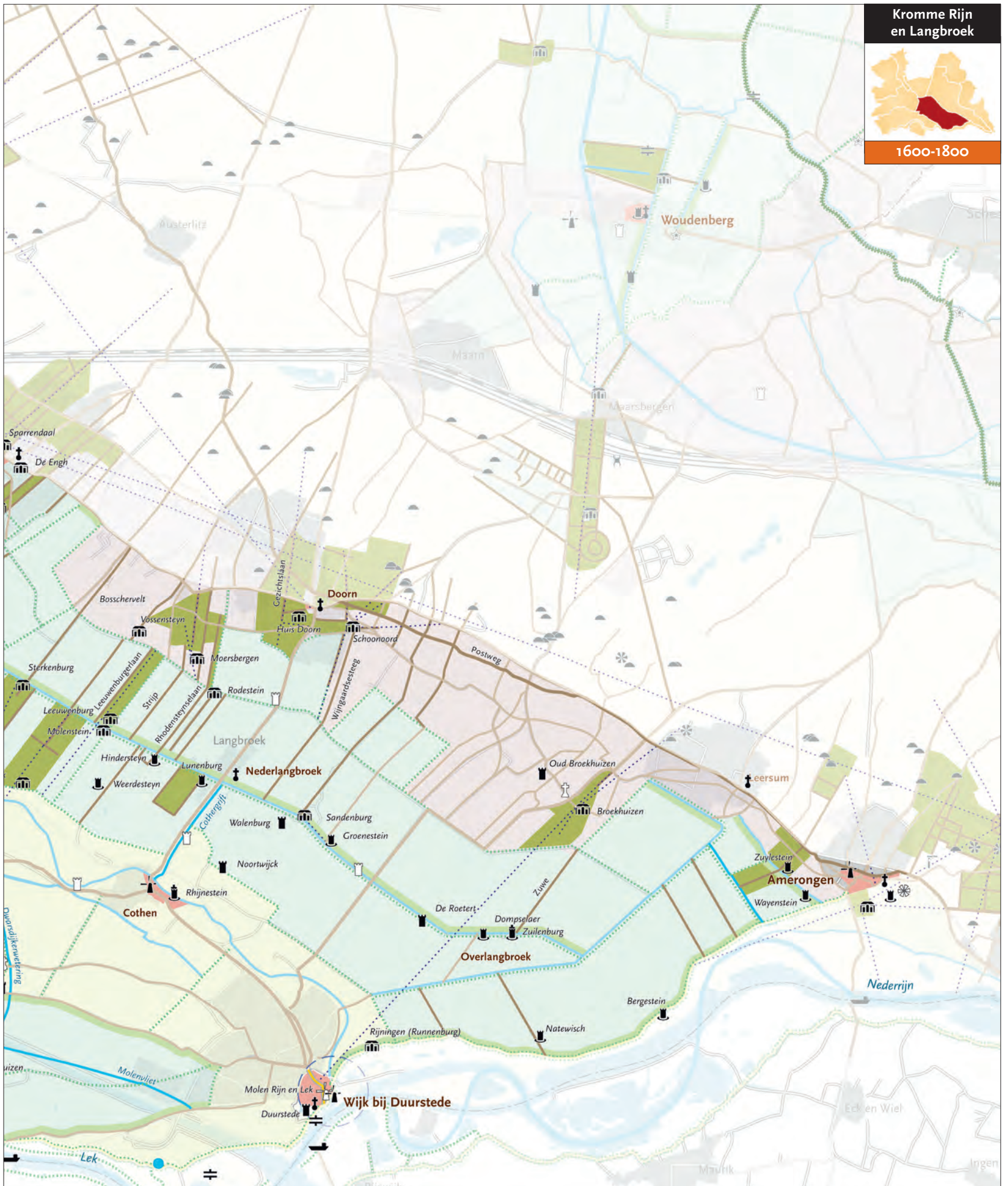

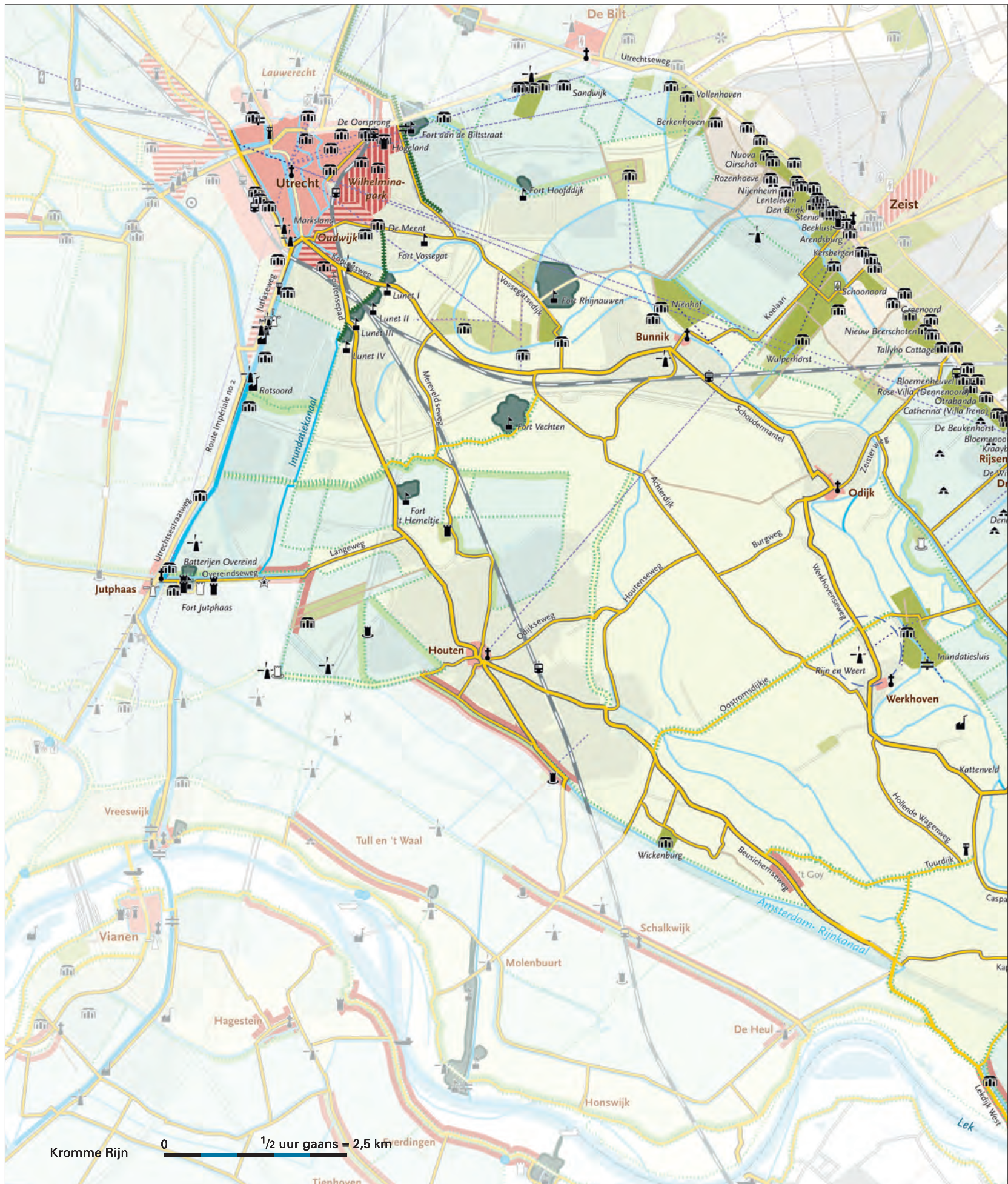

Kromme Rijn en Langbroek

1600-1800

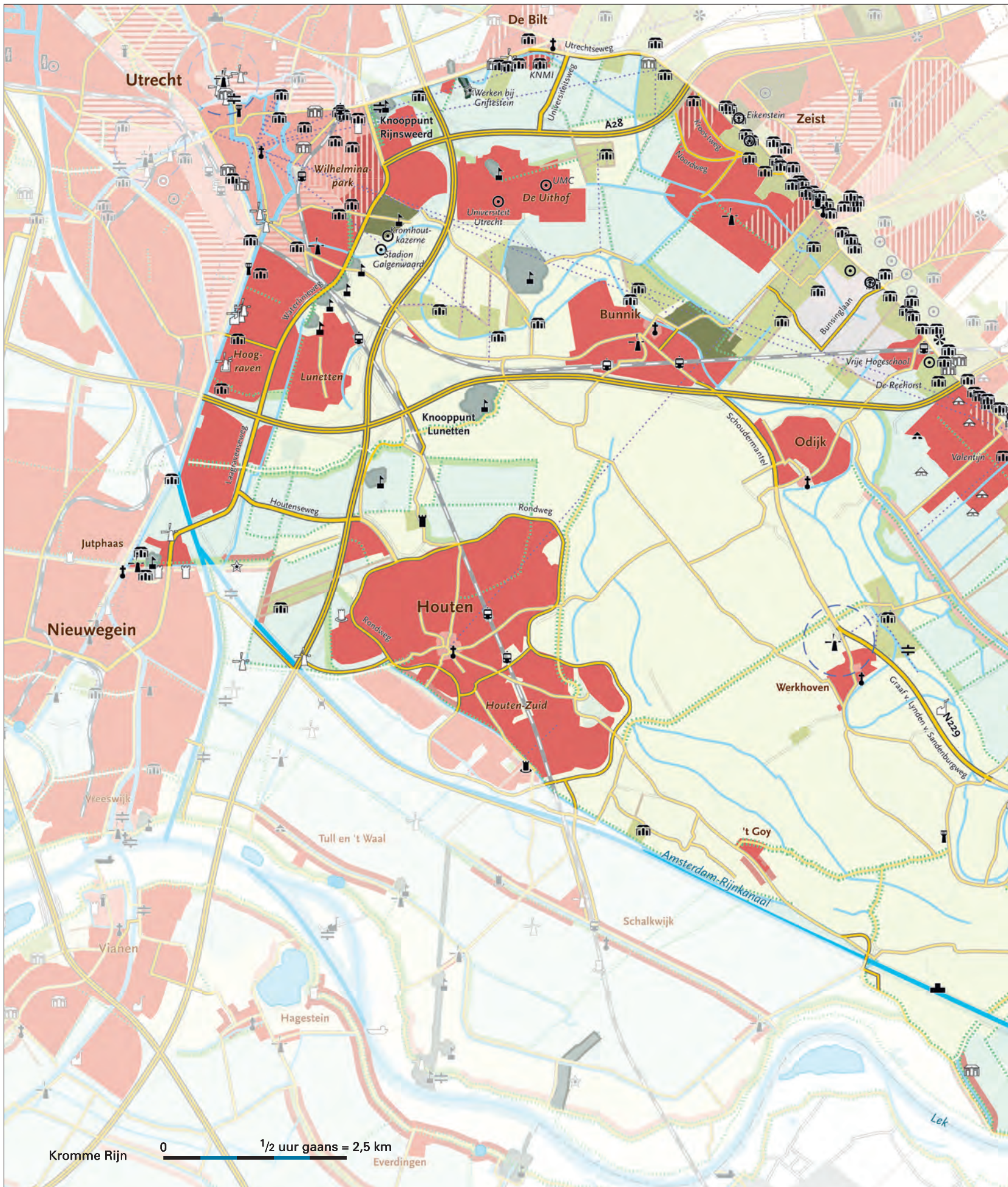

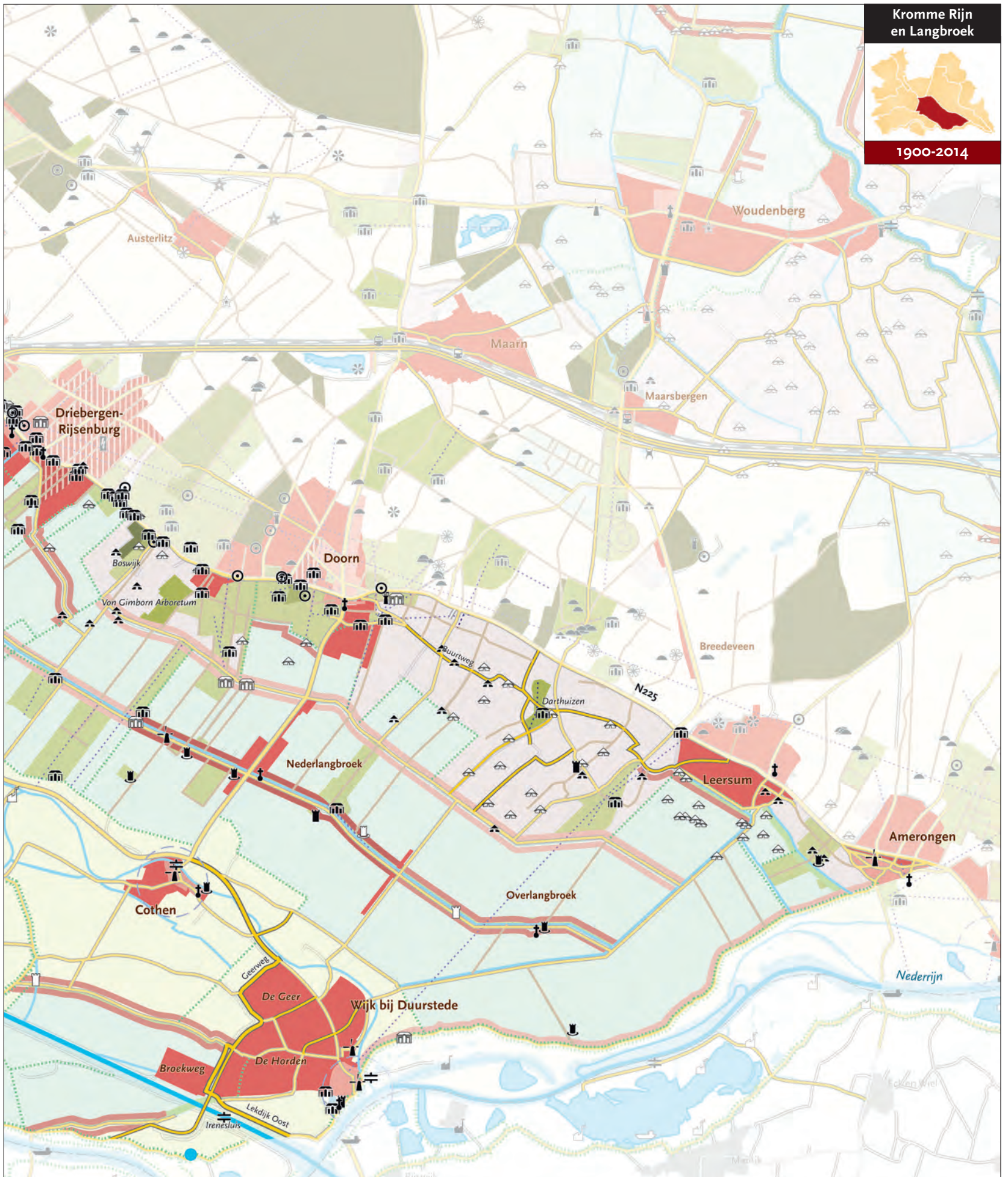
Kromme Rijn en Langbroek

1800-1900

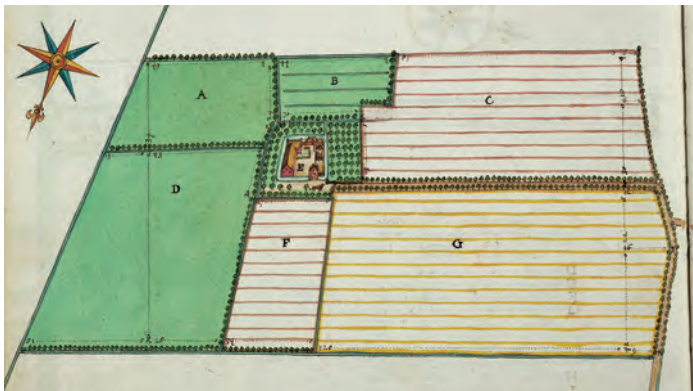

De Oudegracht met de werfkelders te Utrecht, gezien vanaf de Bakkersbrug en met de Domtoren op de achtergrond. Tekening door W.J. Cooke uit de tweede helft van de 19de eeuw.

De andere as haaks daarop, de *via preatoria* en *via decumana*, lag iets ten oosten van de Korte Nieuwstraat. Rond 270 vertrokken de Romeinse troepen uit *Traiectum*.

Boerderij Overdam ten oosten van Houten. Detail van een kaart uit 1626 door Hendrik Verstralen. Deze boerderij lag als een enclave op de Houtense stroomrug tussen de Leesloot en de Rietsloot. Een eigen oprijweg vanaf de Binnenweg gaf toegang tot het poortgebouw van het omgrachte boerderij-complex.

Na een lange periode van overstromingen en ontvolking breidde het opkomende, christelijke Frankische rijk zich in de 6de eeuw noordwaarts uit. Binnen het *castellum* stichtten begin 7de eeuw de Frankische koningen een burcht en een kerkje, gewijd aan Sint Maarten. Mogelijk herbouwde Willibrord, in 695 gewijd tot aartsbisschop der Friezen, dit kerkje en stichtte een tweede kerk, gewijd aan Christus Salvator. In de 8ste eeuw kreeg de jonge missiekerk behalve de Romeinse forten ook aanzienlijke andere goederen geschonken van de Frankische koningen. Aan de Utrechtse bisschop werd toen immuniteit, dat wil zeggen wereldlijke macht, over deze bezittingen verleend. Op het Domplein kwam een eerste kerkelijk en bestuurlijk centrum tot ontwikkeling met een begraafplaats op het Oud Kerkhof, wat de huidige naam verklaart. Na verwoestende invallen van de Noormannen in de 9de eeuw keerde bisschop Balderik uit Deventer terug en vestigde in 925 zijn bisschopszetel in het Utrechtse *castellum*. Sindsdien was de bisschop leenman van de Oostfrankische koningen en kan Utrecht beschouwd worden als rijksbisschopsstad.

Na het wegvallen van Dorestad als handelsnederzetting begon Utrecht zich uit te breiden met een koopmanswijk (Stathe) pal ten westen van de bisschoppelijke burcht, tussen Steenweg en Oudegracht (Rijnloop). Om een betere verbinding tussen Rijn en Vecht, die zo'n 500 meter van elkaar af lagen, te krijgen, is tegen het einde van de 10de eeuw het noordelijke stuk van de Oudegracht

Het vroegmiddeleeuwse dorpje 't Goy met in de bocht het kasteelterrein als restant van het machtscentrum van het Karolingische graafschap Opgooi. De oorspronkelijke bebouwingsplekken uit het begin van de 19de eeuw zijn aangegeven. Het 17de-eeuwse rechthuis is nog bewaard gebleven.

gegraven. Toen moet al de Voorstraat (en Biltstraat) bestaan hebben als west-oostlopende landweg naar Rhenen richting Keulen. Toenemend overleg tussen bisschop en koning (tot 1165) leidde in het tweede kwart van de 11de eeuw tot de bouw van het koninklijk paleis Lofen, waarvan de crypte in de noordwest-hoek van het Domplein (nr. 16), op de Romeinse ommuring, nog bestaat. De oude naam *Traiectum* of Trecht gaat dan veranderen in *Utrajectum* (U = Neder, vergelijk ook Nedersticht) of Utrecht.

Dorestad

Dorestad (stathe = olopemde rivieroever) ontstond in de 7de eeuw op de westoever van de Kromme Rijn en ontwikkelde zich in de 8ste eeuw tot de grootste markt- en handelsplaats van Noordwest-Europa. Dankzij de noordelijke uitbreiding van het Karolingische Rijk en politieke stabiliteit groeide Dorestad uit tot een doorvoerhaven van het Duitse Rijnland via de Rijn en de Vecht naar onder meer Engeland en Scandinavië. De jonge bisschopsstad Utrecht profiteerde van Dorestad door heffing van een tiende deel op alle goederen.

Lag de rivierloop in de Romeinse tijd nog ten westen van de Zandweg, in de Karolingische tijd (650-900 n.Chr.) was de rivier al opgeschoven tot aan de Hoogstraat. Dorestad moet in totaal zo'n drie kilometer lang geweest zijn en als een soort lintbebouwing van honderden huizen tot aan de resten van het nu geheel verspoelde Romeinse *castellum* doorgelopen hebben. Van oost naar west bestond het uit een havenzone, een burgerlijke nederzetting en een verspreide, agrarische bebouwing. Tijdens de grootschalige opgravingen van 1967-1977 zijn duizenden graven te voorschijn gekomen. In de wijk De Geer trof men een omgrachte versterking aan, mogelijk een vluchtburg zoals die bij Rhenen op de Heimenberg. Rond 640 was in Dorestad muntmeester Madelinus werkzaam. De hier geslagen gouden munten (tot 690) waren het belangrijkste betaalmiddel in West- en Noord-Europa. Voorts is er sprake geweest van een regelmatige verkaveling met percelen van ongeveer 9,3 meter haaks op de oeverwal. Aanvankelijk werden de schepen op de glooiende oever getrokken, maar door de voortgaande terugtrekking van de Kromme Rijn moesten er steigerwerken

Het vroegmiddeleeuwse dorp Cothen aan de Kromme Rijn met de nog goed bewaard gebleven boomgaard en de nu geheel bebouwde Kleine Meent. Het oude wegenpatroon is aangegeven. De Cothergrift is in 1630 aangelegd als vaarroute naar de Langbroekerwetering. Met de kanalisatie en verbreding van de Kromme Rijn in 1867 werd de buitenste gracht van kasteel Rhijnstein gedempt.

worden aangelegd over een lengte van zo'n tweehonderd meter dwars op de bedding. Men schat dat hiervoor 150.000 tot 200.000 palen de grond in zijn geslagen. Tussen 930 en 1122, toen de rivier werd afgedamd, heeft de Kromme Rijn zich nog circa vijfhonderd meter oostelijk teruggetrokken tot zijn huidige loop. In die periode moet ook meandervorming zijn ontstaan in westelijke richting, van de Mazijk (Arkgracht) tot aan de Lange Singel (stadsgracht).

In de periode 834-863 had Dorestad veel te lijden van plunderingen door de Noormannen. Belangrijker echter voor het verdwijnen van de haven in het laatste kwart van de 9de eeuw waren de rijksdelingen onder Karel de Grote's opvolgers, waardoor de handelsplaats los raakte van zijn achterland in het Rijngebied. Dorestad lag ook te ver van de zee en door verzanding van de Kromme Rijn was van een verbinding nauwelijks meer sprake. Een deel van de handelsactivi-

teiten werd door Tiel en Deventer overgenomen en de bestuurlijke zaken door Utrecht. Wat bleef in de vroege 10de eeuw was een kleine agrarische nederzetting ten noorden (De Heul en de Geer) en ten westen (Den Engk) van de huidige kern, 'Wijck' geheten, afgeleid van het Latijnse *vicus*. Aan de noordzijde van de Steenstraat kwam na 1019, toen de domeingronden geschonken werden aan de Keulse abdijs van Deutz, een parochiekerk.

Oude wegen

Uniek in de provincie is de aanwezigheid van zeer oude landwegen. Tussen Utrecht en Wijk bij Duurstede liggen op de stroomgordels wegen die uit de 8ste eeuw stammen.

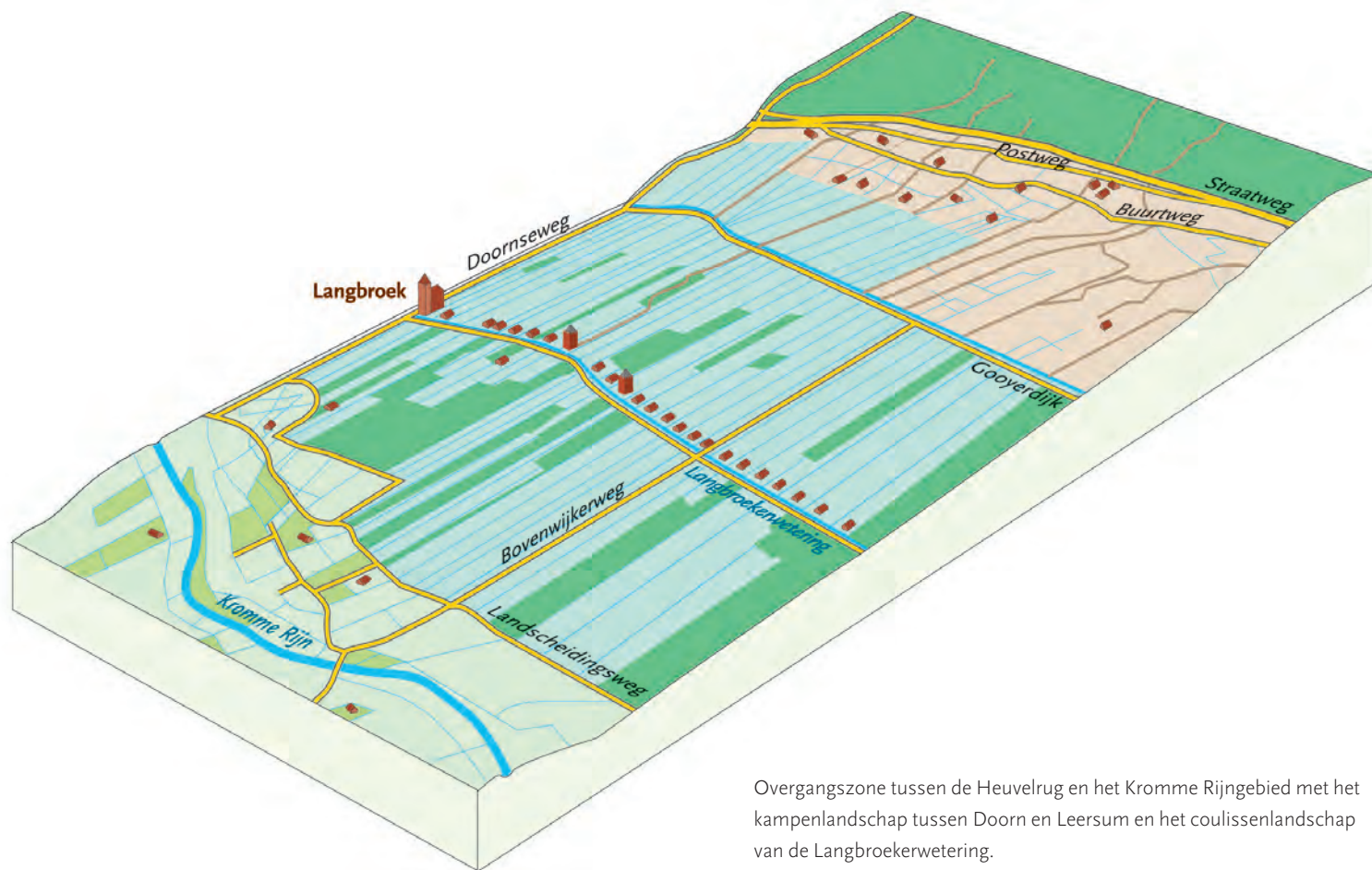
Zoals gebruikelijk in die tijd kon men uit verschillende wegen kiezen. De belangrijkste route liep vanaf de vroegere Wijkse Veldpoort via de Steenstraat over de Trecht- of Trekweg (Trecht = Utrecht) naar Dwarsdijk, een klein gehucht op de stroomrug tussen de Kromme Rijn en de Lek. Hier splitste de weg zich naar Houten en naar Utrecht. De route richting Utrecht volgde de Smitsdijk tot de Kromme Rijn en vandaar over de Caspergauw en de Hollende Wagenweg ('De Wyckse Wagen Wegh') naar Werkhoven. Vervolgens ging de weg over de Achterdijk ('Den Trecht Wegh') die op de Marsdijk bij Vechten uitkwam. Hier leidde de Koningsweg naar de Utrechtse Tolsteegpoort.

Een tweede, mogelijk uit de 8ste eeuw daterende route liep over de zuidelijke oeverwal van de Kromme Rijn en deed de dorpen aan. De weg volgde de kaden die vóór de afdamming opgeworpen waren om de stukken land langs de rivier tegen het wassende Rijnwater te beschermen. De stukken land werden waarden genoemd, bijvoorbeeld de Ossenwaard, de Steniswaard en de Beverwaard. Vanaf de Wijkse Veldpoort splitste de route zich in een lage weg (Zandweg) en in een hoge weg (Hoogstraat) naar Cothen, om verder te gaan over de Ossenwaard-Caspergauw-Watertorenweg en de Leemkolkweg, waar de herberg Ten Halve stond, halverwege de route dus. Daarna liep de route langs de Werkhovense kerk met een scherpe bocht via de Odijker Meent langs Bunnik om uit te komen op de Koningsweg. De huidige provinciale weg volgt deels deze route, maar is in 1830 en in 1967 gereconstrueerd. Vanaf de Dwarsdijk liep nog een belangrijke vroegmiddeleeuwse route, die via Houten naar Utrecht voerde: de Kapelleweg tot de Nachtdijk en de Beusichemse Weg, eind 17de eeuw vermeld als 'Den Heere of Uytrechtse Wegh', via Loerik naar Houten. De op de brede Houtense stroomrug gelegen weg is mogelijk van Romeinse oorsprong, getuige de vele vondsten van onder meer Romeinse villa's. Het in de vroege middeleeuwen ontstane Houten is een typisch brinkdorp met een uitwaaiend wegenpatroon. Vanaf de brink leidden hier twee wegen naar Utrecht: over de Lobbendijk-Oud-Wulfseweg-Mereveldseweg of via de Herenweg-Utrechtseweg-Houtensepad.

Boven • Het nog gedeeltelijk omgrachte terrein van de 13de-eeuwse riddershofstad Rijsenburg, dat op het poortgebouw na kort voor 1806 werd afgebroken. De Rijsenburgselaan loopt als zichtlaan recht op Driebergen.

Onder • De meanderende Kromme Rijn richting Cothen. De meander van de Ossenwaard werd in 1860 afgesneden. Tussen 1879 en 1922 heeft men in de waard klei afgegraven voor baksteenfabricage (De Leemkolk). De middeleeuwse landweg tussen Wijk en Utrecht volgde de buitenbocht van de rivier, daartussen stonden enkele grote boerderijen. Op de voorgrond de Hollende Wagenweg met rechts de Tuurdijk.

Overgangszone tussen de Heuvelrug en het Kromme Rijngebied met het kampenlandschap tussen Doorn en Leersum en het coulissenlandschap van de Langbroekerwetering.

Ten noorden van de Kromme Rijn strekte zich de natte wildernis uit van Langbroek tot aan de Utrechtse Heuvelrug. Mogelijk werd al voor de grote ontginning dit gebied op enkele plaatsen doorsneden met verbindingswegen: vanuit Bunnik richting Zeist, vanuit Odijk richting Driebergen en vanuit Cothen richting Doorn-Amersfoort. Vanuit Wijk bij Duurstede liep via de Hoogstraat en de Wijkerweg een verbinding naar Woudenberg en Scherpenzeel. Een tweede oude weg volgde de huidige Prins Hendrikweg (voorheen Donkersteeg) naar de Amerongerwetering. Mogelijk gaf deze toegang tot de oudere ontginning Leuterveld.

Al sinds de vroege middeleeuwen loopt op de zuidflank van de Heuvelrug de heerweg tussen Utrecht en Rhenen richting Keulen. Deze bestond uit een beneden- en een bovenweg. In het Kromme Rijngebied is de Postweg tussen Doorn en Leersum een restant van de benedenweg. De oorspronkelijke, vroegmiddeleeuwse verbinding tussen Utrecht en Zeist liep niet via De Bilt, want daar lag voor de grote ontginningen een moerassig veengebied. De oudste verbinding met Utrecht moet eerder zuidelijk gezocht worden, over een oude stroomrug van de Kromme Rijn.

Vroege ontginningen

Vanaf de 8ste eeuw begon men rondom de dorpen op de hogere stroomruggen en op de zuidflank van de Heuvelrug blokvormig te ontginnen. In het kampenlandschap op de overgang tussen de Utrechtse Heuvelrug en Langbroek lagen aan de noordrand vroegmiddeleeuwse bouwlanden, de zogeheten engen, met aansluitend gemeenschappelijke hooi- en weidegronden, de meenten. Waaiervormige wegen ontsloten en verbonden de dorpen en hun engen;

rechte schapendriften haaks op de gradiënt maakten de meentgronden toegankelijk. Typische engwegen zijn de Kroostweg en de Noordweg vanuit de Zeister Brink, de Engweg van Driebergen en de Buurtweg tussen Doorn en Leersum. Dit gebied toont nog goed het fijnmazig weefsel van de blokvormige engen Tuil (vermeld in 855) en Darthuizen met de in stroken overgaande meentlanden en de schapendriften.

Op de brede oeverwallen van de Kromme Rijn vond vanaf de 8ste eeuw eveneens ontginning in blokvormige percelen plaats; aan de noordzijde worden deze scherp begrensd door de latere copeverkavelingen van Langbroek, aan de zuidzijde gaan zij geleidelijk over in onregelmatige, strookvormige percelen. Blokvormige ontginningen treffen we ook aan op de Houtense stroomrug, langs de oude restgeulen. Om de gebieden rondom de nederzettingen te beschermen tegen indringend water vanuit de Lek, zijn in noord-zuidrichting diverse dwarsdijkjes aangelegd. Voorbeelden daarvan zijn de Dwarsdijk, de Tuurdijk, de Wachtdijk en het Oostromsdijkje.

1000-1600 • Ontgonnen en geridderd

Eind 9de eeuw verwoestten de Noormannen Dorestad. Samen met de toenemende verzanding van de Kromme Rijn betekende dat het einde van de rivier als handelsweg. De Utrechtse bisschop Godebald liet kort na 1122 de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afdammen. Het waterpeil ging niet alleen daar omlaag, maar ook in de Oude Rijn en in de Vecht. Was men al honderd jaar eerder begonnen met de grootschalige ontginningen in het Utrechts-Hollandse veengebied, nu konden ook de komgronden van Langbroek in cultuur gebracht worden, onder de bezielende regie van de bisschop, zijn leenmannen en de machtige Utrechtse kapittels.

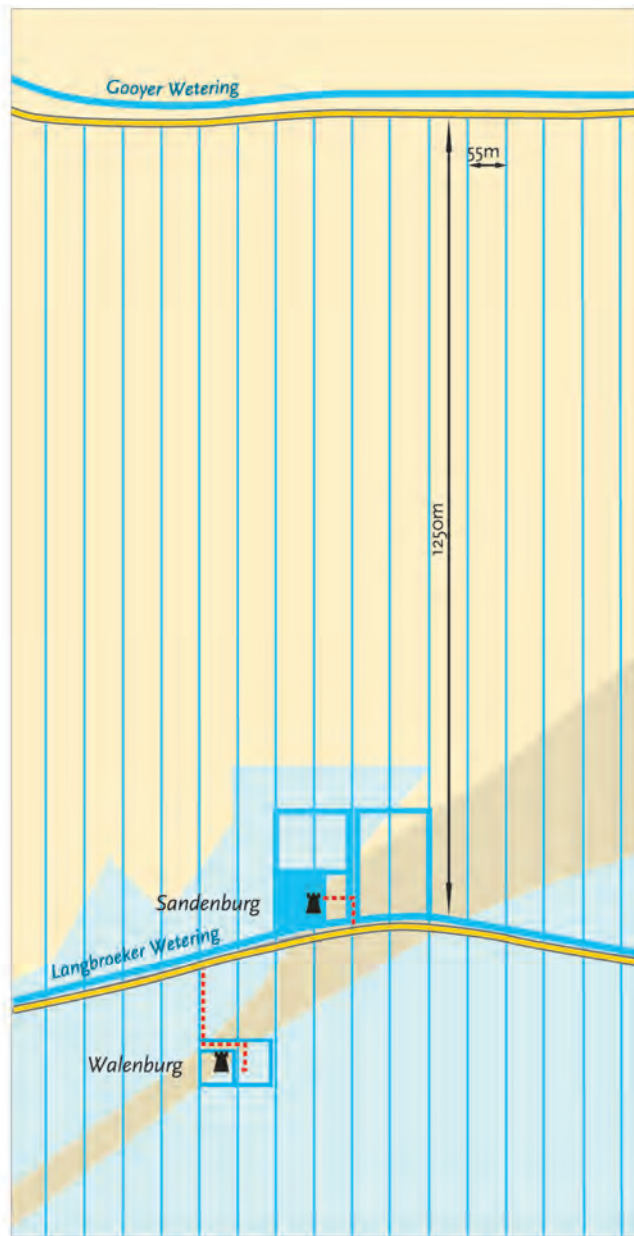

Hardenbroek ontleent zijn naam aan de overgang van de harde kleigrond van de Kromme Rijn naar de moerassige komgrond van Langbroek. In 1733 werd het vervallen kasteel geheel verbouwd tot een symmetrisch blokvormig huis met bijgebouwen en een rechte oprijlaan, die afwijkt van de verkavelingsrichting. De formele tuin met *grand canal* achter het huis maakte in 1825 plaats voor een landschappelijke aanleg.

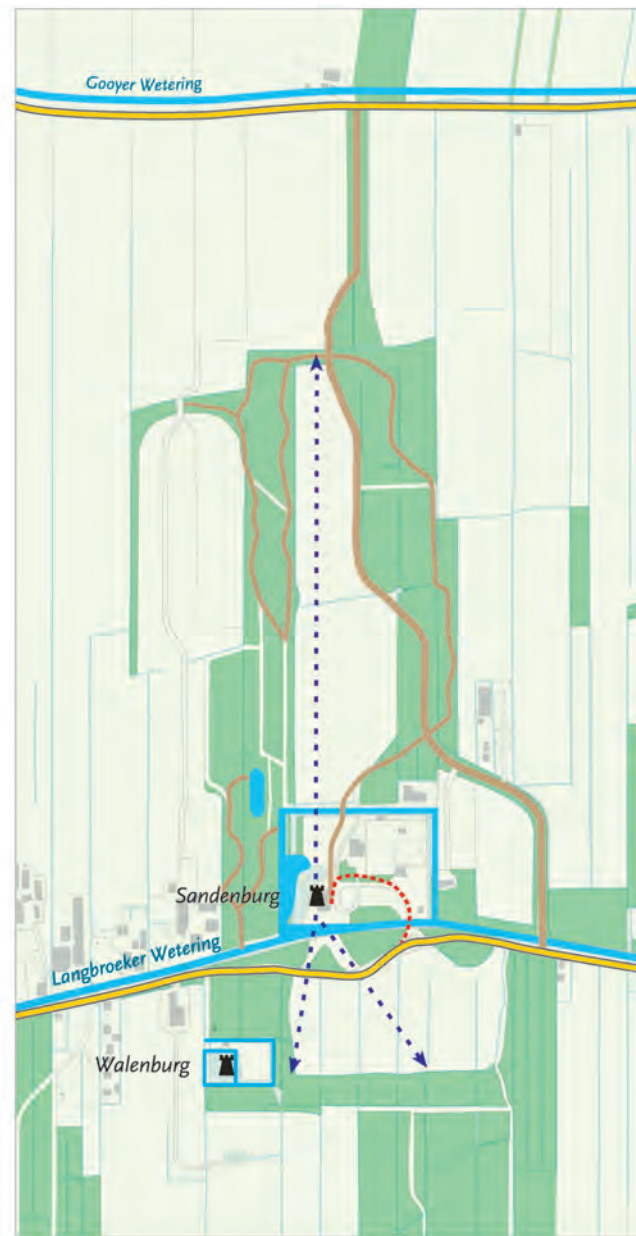
Door de afdamming was het niet meer nodig de Kromme Rijn te bedijken. Voor de Lek, die vanaf Wijk bij Duurstede de hoofdstroom werd, moest er wel een bedijking komen. Vanuit de Lekdijk, tussen Wijk bij Duurstede en Amerongen, startte de grote ontginning in regelmatige stroken. Als achtergrens van deze eerste verkaveling en ter afvoer het kwelwater van de Heuvelrug werd de Amerongerwetering gegraven. De ontginning Leuterveld, op een oude stroomrug direct ten oosten van Wijk bij Duurstede, moet echter al vóór de afdamming tot stand zijn gekomen.

Langbroek

Dwars door het komgebied tussen de Amerongerwetering en de Kromme Rijn werd bij Odijk een nieuwe ontginningsbasis gegraven, de Langbroekerwetering. Volgens het copesysteem werden aan weerszijden van de ontginningsbasis 1250 meter lange kavels haaks op de wetering uitgezet en afgesloten met achterkaden. De Gooyerdijk als noordelijke achtergrens en keerkade volgde vrij exact de geknikte loop van de Langbroekerwetering vanaf de Sterkenburgerlaan. De Hoofdwetering met de Kleidijk-Landschei-

1250 aanleg kastelen

1860 aanleg landschapspark

Ridderhofstad Sandenburg in 1250 en in 1860.

Sandenburg in Willem II-gotiek uit 1864.

Boerderij Rijnvoort in neoclassicistische stijl uit omstreeks 1820, behorende bij Lunenburg aan de Langbroekerdijk.

dingsweg tot aan de Lange Leemklok als zuidelijke achtergrens moest rekening houden met de oude bouwlanden langs de Kromme Rijn. Dit is goed te zien bij de Grote Maat boven Cothen. Afgeweken werd echter van de gebruikelijke kavelbreedte van ongeveer 110 meter. Omdat de grondkwaliteit ter weerszijden van de Langbroekerwetering sterk verschilde, kreeg iedere ontginning een dubbel zo lange, maar half zo brede kavel. Het boerderijlint was aanvankelijk enkelzijdig, aan de noordzijde. Daar liep namelijk de wetering die als belangrijkste vervoersas voor de boerderijen fungeerde.

Na 1126 nam het Domkapittel de Langbroeker ontginningen van de bisschop over. Kort daarop werd de verkaveling van het broekland voorbereid door het opwerpen van zijkaden of zuwes als waterscheiding tussen de ontginningsblokken. Er zijn vier fasen in de ontginning van Langbroek te onderscheiden:

Men startte met de ontginning van het centrale deel, de Veertig Hoeven. Dit blok lag tussen de Cotherweg en de Wijkerweg, die toen als zijkaden werden aangelegd. De kern Nederlangbroek ontstond op het kruispunt Cotherweg-Langbroekerdijk. Hier was van meet af aan een plek gereserveerd voor de kerk, waar rondom een gemeenschappelijke brink werd aangelegd.

Als tweede volgde het westelijk blok tussen de Cotherweg en de Stamerweg, de Dertig Hoeven. De Stamerweg bestaat overigens al lang niet meer. Daar waar hij gelegen heeft, liep de grens tussen de gemeenten Langbroek en Driebergen.

Het derde blok bestond uit de Vijftig Hoeven en het restblok de Tien Hoeven, tussen de Wijkerweg en de Amerongerwetering. Na voltooiing van de ontginning ontstond hier de kleine kern Overlangbroek, waar in 1333-1337 een kerkje werd gesticht. Ten noorden van de Gooyerdijk werd ook het Leersummerbroek vanaf de Nieuwe Steeg strooksgewijs ontgonnen.

Het vierde blok, de Vijfentwintig Hoeven, lag op grondgebied van Driebergen tussen de Stamerweg en de Zuwe-Sterkenburgerlaan.

Andere ontginningen

Ten zuiden van Driebergen, tussen de Langbroekerwetering en de Utrechtse Weg werden nog twee eenheden ontgonnen: het blok Aderwinkel tussen de Veensteeg en de Broekweg-Zwarteweg en iets later het Driebergerbroek tussen de Odijkersteeg en de Veensteeg. Deze steeg bestaat niet meer, maar het tracé is nog wel herkenbaar. De zuidelijke grens van het Driebergerbroek is hier niet de Langbroekerwetering, maar het Werkhovense-Driebergse Meer, een kronkelende restgeul van de Kromme Rijn. De wigvormige restontginning Sterkenburg tussen Aderwinkel en Vijfentwintig Hoeven completeerde deze ontginningen.

Nog vermeld moet worden de complexe ontginningen tussen de Kromme Rijn en Utrecht-Zeist, waarbij oudere lijnen de verkavelingen hebben bepaald, zoals de Bisschopswetering met de later vergraven Zeister Grift als restgeul van een oude stroomgordel. De Hakswetering vormde de achtergrens van de ontginning Cattenbroek. Het in 1122 gestichte klooster Oostbroek is met een vijfhoekig terrein gemarkeerd. De kort na 1122 aangelegde Hoofddijk heeft als basis gediend voor de Biltse ontginningen.

Vanaf de 11de eeuw vond ook in het Kromme Rijngebied, in de lagere kommen tussen de stroomruggen, ontginning plaats.

Boven - De omstreeks 1125 gegraven Langbroekerwetering met links de ridderhofstad Sterkenburg. Op de kruising met de Sterkenburgerlaan is de kade langs de wetering aan de zuidzijde gelegd om het water van de Driebergse ontginningen tegen te houden. Sterkenburg was een bisschoppelijke restontginning tussen de Broekweg en de Zuwe, de zijkade van de ontginning Vijfentwintig Hoeven. Het kasteel werd voor het eerst in 1261 genoemd. Op de ronde toren na dateert het kasteel uit 1848. De duiventoren in het weiland langs de Zuwe is in 1862 gebouwd.

Onder - Aanlegprincipes van enkele kastelen aan de Langbroekerwetering. Kenmerkend zijn de in de ontginningen passende orthogonale enkele, dubbele en zelfs driedubbele omgrachtingen en de uit verdedigingsoverwegingen voortkomende indirecte toegangen vanuit de wetering.

De stad Wijk bij Duurstede met op de voorgrond het kasteel binnen de in 1852 tot plantsoen omgevormde vestingwerken. Op de achtergrond de Kromme Rijn, die via een inundatiesluis in 1870 een nieuwe verbinding met de Lek kreeg. Dwars door het onbebouwde middenrelin loopt de Mazijk, die met de Kerkstraat de vroegere Arkgracht vormde als begrenzing van de eerste stadsuitleg, met de Volderstraat als centrale as op de Bourgondische toren.

Het Wijkerbroek ten westen van Wijk bij Duurstede is zo'n lage kom. De ontginning ervan verliep vanaf de Lekdijk, de Hoekse Dijk en de Wijkersloot naar binnen met de Broekweg als gemeenschappelijke achtergrens.

Rondom Houten lagen in verschillende verkavelingsrichtingen onder meer de blokken Wulverbroek en Heemstede. Nu zijn

ze grotendeels bebouwd. De Loerikseweg, Odijkerweg, Koedijk en Wulfse Dijk, die vanuit de brink lopen, zijn nog wel als oude ontginningsassen herkenbaar. Eind 11de eeuw werd de Heemstederdijk aangelegd als oostelijke grens van de grote Jutphase ontginning en als basis voor de Heemstedse verkaveling. De Heemstederdijk kreeg door de aanleg van de Koppeldijk een verbinding met

Utrecht bij de Tolsteeg. De omstreeks 1130 gegraven Houtensche Wetering werd de zuidelijke begrenzing van het oude bouwland van Houten.

Ridderhofsteden

Vanaf midden 13de eeuw verzezen in het Kromme Rijngebied tientallen ridderhofsteden en versterkte boerderijen. Dit had te maken met de welvaart in de akkerbouw op de brede stroomruggen, met de toegenomen politieke onrust en met de sterker wordende macht van de ridderstand. Ongeveer tien kastelen werden op de noordoever van de Kromme Rijn gebouwd, andere kwamen op de zuidflank van de Heuvelrug en langs de Langbroekerwetering. Ook verspreid in het stroomruggebied lagen enkele kastelen en hoeven, omringd door grachten.

Door eeuwenlang conservatisme van de Utrechtse landadel is een groot aantal van deze ridderhofsteden bewaard gebleven. Vooral langs de Langbroekerwetering is dit het geval, waar rondom Nederlangbroek de vierkante woontorens van Weerdesteyn, Hindersteyn, Lunenburg, Rijnestein en Walenburg staan. Zij hebben zich geheel in de bestaande verkavelingen gevoegd en zijn omsloten door kleine vierkante grachten, soms met zelfs een dubbele omgrachting. Vaak werd er een voorburcht neergezet, ook omgracht en met een poortgebouw. Doorgaans liep de toegangslaan niet recht op het huis aan, maar lag deze excentrisch, op de bestaande perceelscheiding. De meeste hadden geen strategische functie, met uitzondering wellicht van Schonauwen onder Houten en Sterkenburg, waarvan de nog bestaande ronde torens deel hebben uitgemaakt van een groter complex. Het oudste kasteel was ongetwijfeld Ten Goye, dat uit begin 12de eeuw of mogelijk al eerder dateert en dat in 1259 een eigen kapel kreeg. Het was het machtscentrum van het vroegmiddeleeuwse graafschap Opgooi. Alleen de contour van het al in de 16de eeuw geheel verdwenen kasteel in 't Goye resteert.

Wijk bij Duurstede

Net als Dorestad, dat gesticht was in het grensgebied tussen de Friezen en de Franken, ontstond vele eeuwen later ook het nieuwe stadje Wijk in een grenssituatie, nu tussen Nedersticht en het graafschap Gelre. In 1256 verkocht de abdijs van Deutz de gronden aan graaf Otto II, die zijn macht ten koste van de Utrechtse bisschop in westelijke richting wist uit te breiden. Hij gaf vervolgens zijn Wijkse hof in leen aan Zweder I van Abcoude, die omstreeks 1240-1270 de woontoren Duurstede bouwde. Met lede ogen moest de Hollands gezinde bisschop toezien dat de Gelderse leenman Gijsbrecht van Abcoude in 1300 stadsrechten verleende aan Wijk. Na 1449 kwam de stad weer in bisschoppelijke handen en kreeg daarmee als vierde stad een plek in de Staten van Utrecht.

Tussen 1459 en 1496 vestigde bisschop David van Bourgondië zich in de Wijkse woontoren. Met hem streek een Franse hofhouding neer, die voorname huizen neerzette op brede percelen aan de Markt en het Nederhof. De richting kasteel lager wordende bebouwing aan de Volderstraat is illustratief voor de hiërarchie van zijn oorspronkelijke bezitters. Bisschop David liet de oude woontoren omvormen tot een imposant Bourgondisch kasteel met drie rondetorens, waarvan er één nog staat. In 1486 begon hij aan de bouw van zijn eigen kerktoren, die een kleine tien meter hoger moest worden dan de Utrechtse Domtoren. De 42 meter hoge stompe toren laat goed zien, dat zijn ambitieuze onderneming nooit is

voltooid. Zijn opvolger Philips van Bourgondië, die in 1517 met 900 ruiters een *joyeuse entrée* had gemaakt in Utrecht, verbeterde in 1524 het wallenstelsel rond het kasteel. In 1589 werd de vesting versterkt met vijf (half)bastions naar ontwerp van de vestingbouwkundige Adriaen Anthonisz. Door afnemende Spaanse dreiging gingen diverse plannen uit de periode 1590-1630 voor een nieuwe versterking van de stad niet door. Wijk was al niet meer interessant voor de verdediging van Holland. In 1852 zouden de wallen rond het kasteel omgevormd worden tot wandelpark naar ontwerp van J.D. Zocher.

1600-1800 • Buitenplaatsen

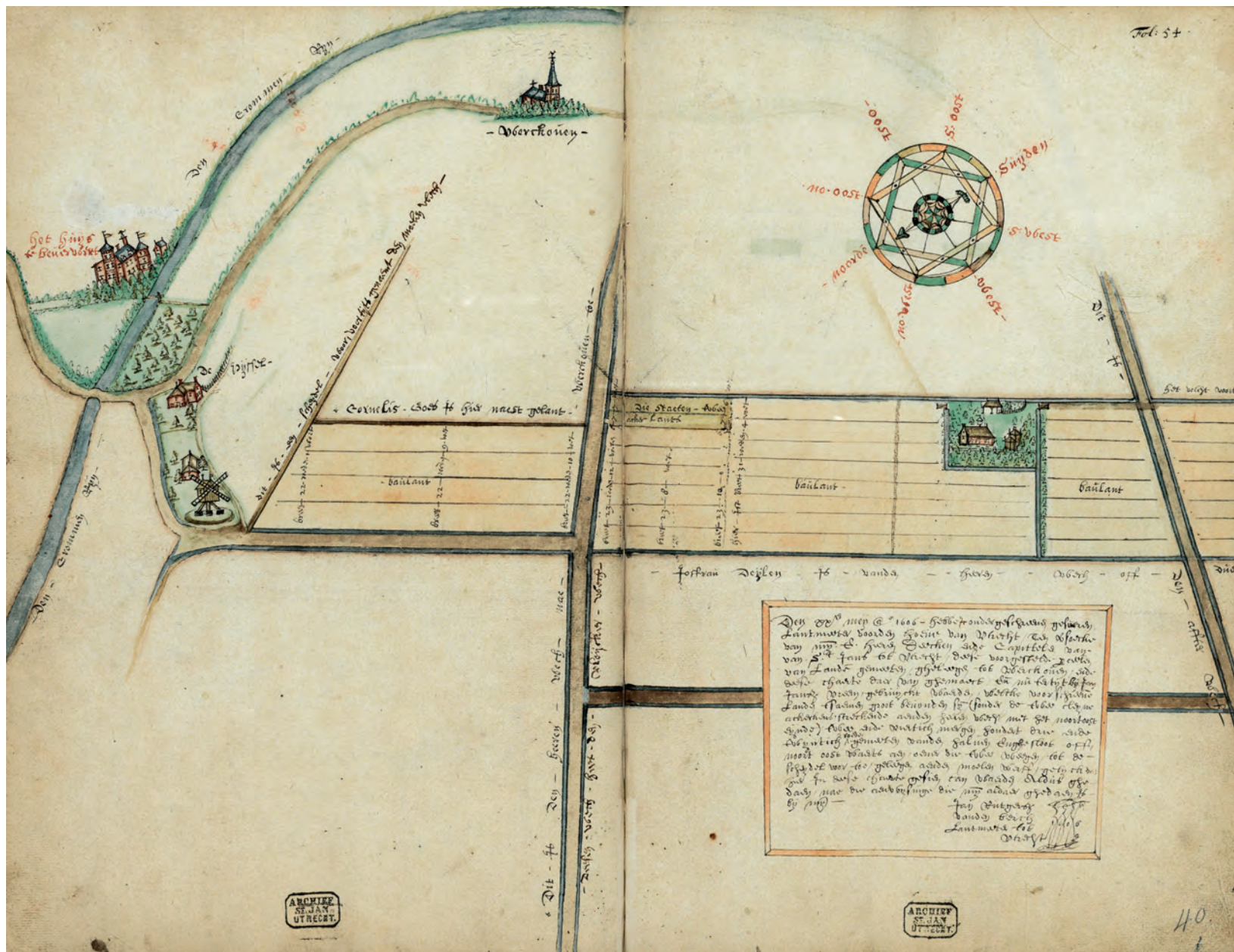
In de 17de en 18de eeuw werden diverse ridderhofsteden omgevormd tot buitenplaatsen. De kleine besloten en gecompartmenteerde kasteeltuinen werden opengelegd in meer geometrische indelingen en zichtassen, zoals Schonauwen onder Houten op het eind van de 17de eeuw. Bijzonder vroeg en zeldzaam is de renaissancestijl tuinaanleg van Zuylestein bij Leersum, omstreeks 1630 aangelegd in opdracht van stadhouder Frederik Hendrik. Beverweerd kreeg in die tijd een formele aanleg in opdracht van Maurits Lodewijk van Nassau, broer van Willem Adriaan. Deze Willem Adriaan was de eerste die rond 1680 de Franse formele tuinstijl naar voorbeeld van Versailles introduceerde bij zijn Slot te Zeist, met een zichtas op de Houtense kerktoren.

Geheel nieuw was kasteel Heemstede, een nog naar middeleeuwse voorbeelden gebouwd kasteel (1645) met een na 1680 groots aangelegde tuin in symmetrische Frans classicistische trant. De omgrachte terreinen van de oude kastelen werden in de 18de eeuw soms fors uitgebreid met parkbossen en formele laanstructuren. Een mooi voorbeeld daarvan is het *grand canal* van Wulperhorst ten zuiden van Zeist (1772). De door de Fransen verwoeste kastelen Oud en Nieuw Amelisweerd en Rhijnauwen werden weer opgebouwd en met een lanenstelsel tot een grotere parkeenheid samengesmeed.

Buitenplaatsuitbreidingen vonden over het algemeen plaats binnen de bestaande verkavelingen, zoals Leeuwenburg tussen de Langbroekerwetering en de Gooyerdijk en Dennenburg ten zuiden van Driebergen. Bestaande wegen en perceelscheidingen werden aangewend voor nieuwe zichtlanen, bijvoorbeeld bij Oostbroek met de Tolakkerlaan als zichtas, en bij Rijnwijck met haar lanenstelsels tussen Zeist en Driebergen. Andere voorbeelden van zichtlanen zijn de Rijsenburgselaan en de Sterkenburgerlaan.

Transportvaarten

Toen begin 17de eeuw in het Hollands-Utrechtse veengebied een stelsel van trekvaarten werd aangelegd, hebben de Staten van Utrecht ook aandacht besteed aan het Kromme Rijngebied. Naast de aanleg van de Zeister en de Biltsche Grift als transportvaart, werd in 1635 de Cothergrift gegraven als verkorte verbinding tussen Wijk en Utrecht via de Langbroekerwetering. De totaal verlande Kromme Rijn werd fors uitgediept. Er langs kwam een jaagpad voor de kersenschuiten naar de Utrechtse markt. Voor de trek-schuiten moesten alle bomen langs de oever gekapt worden. De verbeterde verbinding werd ook benut voor de vernieuwing van de buitenplaatsen op de Heuvelrugflank. Tussen Dennenburg en hofstede Rodenberg werd de Rodenbergsche Vaart gegraven. De Schippersvaart kwam in 1740 tot stand ten behoeve van de grote buitenplaats Sparrendaal.

Prekadastrale kaart uit 1606 door landmeter Jan Rutgersz. van den Berch. Links kasteel Beverweerd en de oude korenmolen die al in 1395 wordt vermeld aan de Kromme Rijn. Tussen de Werkhovenseweg ('Den Hoeven Wech nae Werkhoven toe') en de Achterdijk rechts ligt een stuk bouwland van het kapittel van St. Jan en boerderij Heeckerenshoeve. Daaronder, achter het tekstblok langs, loopt het Oostromsdijkje.

Veedriften en houtwallen

Vanouds dienden de lanen tussen de Gooyerdijk en de Heuvelrug als veedriften, die vanaf de engen naar de broekontginningen liepen. Omstreeks 1900 stonden er nog tientallen schaapskooien in het kampengebied tussen Doorn en Leersum. Zeer karakteristiek voor dit gebied zijn de houtwallen, die sinds de 17de eeuw en mogelijk al eerder de onregelmatige kampen met hun verspreid gelegen boerderijen begrensden.

1800-1900 • Coulissenlandschap

Anders dan in het rijke akkerbouwgebied op de stroomgordels heeft in Langbroek van meet af aan het gemengde bedrijf overheerst, met het accent op veeteelt. Door vererving waren de oorspronkelijke percelen al omstreeks 1600 opgedeeld, versmald en bezet met kleine boerderijen. Ter afvoer van het kwelwater van de

Heuvelrug zijn percelen direct ten noorden van de Langbroekerwetering opgedeeld in twee, soms drie enigszins bol staande delen, een gevolg van jarenlang ploegen van buiten naar binnen.

In de 19de eeuw is de begroeiing van de percelen met bos en essenhakhout sterk toegenomen, onder invloed van de buitenplaatsen. Zo is het gebied geworden tot het huidige karakteristieke coulissenlandschap, met de Langbroekerwetering als transparant lint van overwegend kleine boerderijen.

Engelse landschapsstijl

Tuinarchitecten als Michael, Zocher en Van Lunteren introduceerden omstreeks 1800 de Engelse landschapsstijl. Hun ontwerpen kenmerkten zich door gebogen lijnen en doorzichten. Grote parkbossen werden aangeplant, vooral in de overgangszone langs de Heuvelrug. Broekhuizen bij Leersum is daarvan met zijn dwars

Werkhoven aan de Achterrijn met Beverweerd op de achtergrond. Links de korenmolen die de oude standaardmolen bij Beverweerd in 1882 verving in verband met betere windvang. Deze werd in 1930 ontmanteld, maar is nu weer opgebouwd. De Achterrijn is een meander van de Kromme Rijn die omstreeks 1480 is afgesneden. De Achterdijk en de Werkhovenseweg zijn doorgaande routes. De Werkhovenseweg leidt door het dorp (kerk met brink) als Herenstraat en gaat verder pal langs de Achterrijn. Op een achterkavel stond een begin 19de-eeuws RK schuilkerkje, dat in 1908 werd vervangen door de huidige RK-kerk.

door de ontginning slingerende vijverpartij het mooiste voorbeeld. Ook werden formele parken rondom de middeleeuwse 'eilandjes' in landschapsstijl omgevormd. Kort na 1830 heeft J.D. Zocher jr. met zichtlijnen en beplanting het Slot Zeist en Wulperhorst visueel aan elkaar gekoppeld. Sandenburg aan de Langbroekerwetering

was de enige ridderhofstad die door S.A. van Lunteren grootschalig werd heringericht in landschappelijke stijl met een gebogen lanenpatroon. Tussen 1830 en 1860 kregen Sandenburg, Beverweerd, Hindersteyn en Moersbergen een decoratief neogotisch uiterlijk, als een romantische verwijzing naar hun middeleeuwse verleden.

De grootse aanleg van kasteel Heemstede heeft zich tussen 1645 en 1680 voltrokken binnen de bestaande strookvormige verkaveling ten westen van Houten. Het accent van de formele aanleg ligt op de hoofdas van het huis, waarbij de tuin in verschillende compartementen is verdeeld. Een accoladevormige afsluiting met rondeel vormde de tegenhanger van de huisplaats. De hoofdas liep helemaal door tot aan de Utrechtseweg, maar is verstoord door de A27. Na een verwoestende brand in 1987 is Heemstede weer gerestaureerd, waarbij ook de tuinen rond het huis zijn gereconstrueerd.

Spoorlijn en kanalisatie Kromme Rijn

Tot eind 19de eeuw vonden in het gebied nauwelijks structurele ingrepen plaats. De belangrijkste ingreep was de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem in 1845. Om een kostbare doorgraving van de Heuvelrug te voorkomen was de lijn oorspronkelijk langs Driebergen-Doorn-Amerongen en Rhenen gepland. Dankzij het Ministerie van Oorlog ging dit rampzalige plan niet door: men eiste een grotere afstand tot de Rijn, die toen als mogelijke frontlinie werd gezien. Wel kwam er langs deze lijn een tramspoor met in

1885 een aftakking vanaf Doorn via Langbroek en Cothen naar Wijk bij Duurstede, grotendeels over de bestaande verkaveling. Slechts het tracé is in het landschap nog gedeeltelijk herkenbaar.

Rond 1870 werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie verbeterd. Om een snellere aanvoer van inundatiewater te krijgen, werd de Kromme Rijn via een kanaaltje weer met de Rijn verbonden en voorzien van een inundatiesluis bij Wijk bij Duurstede. Ook zijn toen bij Odijk en bij Werkhoven bochten afgesneden en een drietal sluisjes aangelegd, onder meer bij Cothen. Door de gedeeltelijke

kanalisatie nam de bevaarbaarheid van de Kromme Rijn toe. In de meeste dorpen langs de rivier liggen nog de resten van loswallen en -kaden. Zoals ook langs de Vecht en de Oude Rijn vond hier al vroeg, vanaf de 14de eeuw, kleiwinning voor baksteenfabricage plaats. In de loop der eeuwen zijn de waarden langs de Kromme Rijn afgestoken. Tussen Werkhoven en Cothen functioneerde in de periode 1879-1922 de steenfabriek De Leemkolk en tussen 1876 en 1925 de steenfabriek Kattenveld. Ook werd in de 20ste eeuw bij Cothen zand gewonnen.

1900-2014 • Verstedelijking vanuit Utrecht

Na 1900 is het Kromme Rijngebied veranderd in weideland afgewisseld met boomgaarden op de stroomruggen. Binnen het onregelmatige patroon van blokverkevelingen, restgeulen en verspreide boerderijen heeft dit geleid tot een meer besloten landschap, waar de Kromme Rijn als onbedijkt riviertje doorheen meandert.

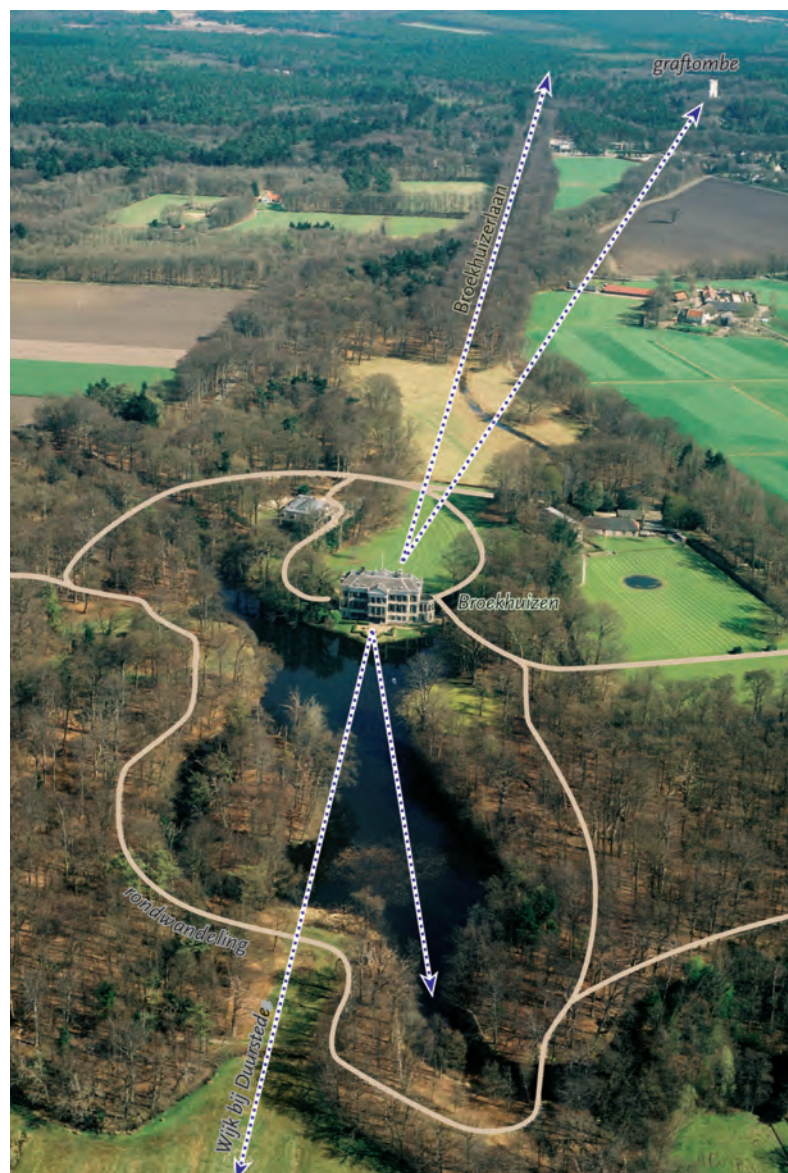
Een forse ingreep is het Amsterdam-Rijnkanaal, dat tussen 1931 en 1952 gegraven werd op de grens met de Schalkwijkse ontginningen, uitkomend op de Lek onder Wijk bij Duurstede. Hier kwam in 1938 de Prinses Irenesluis gereed, die toen met een kolkengte van 350 meter de langste binnenvaartsluis van Europa was. Ter verbetering van de waterhuishouding werden in 1972 tussen Kromme Rijn, Langbroekerwetering en het Amsterdam-Rijnkanaal de Melkwegwetering en de Caspergouwse Wetering gegraven.

In de Tweede Wereldoorlog werd langs de spoorlijn begonnen met de aanleg van de A12 die, om de buitenplaats Rijnwijk te sparen, ter plaatse zuidelijk afboog. Reconstructie van de provinciale weg N229 in 1967 zorgde voor een omleiding rond Odijk en Werkhoven. Al eerder, in 1830, was de gehele route verhard tot grindweg en ging de weg tussen Hardenbroek en Cothen aan de noordzijde van de rivier lopen. In die tijd duurde de reis tussen Wijk en Utrecht 4, 5 uur, maar oponthoud bij een tiental herbergen die hier vanaf de late middeleeuwen hebben gestaan zullen de tocht nog wel langer gemaakt hebben.

Tot begin 1950 heeft de aanwezigheid van de Waterlinie de uitbreiding van Utrecht naar het oosten tegengehouden. Het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer uit 1924 laat de volstrekte dominantie van de Verboden Kringen nog goed zien. Vanaf de jaren zestig werd het universiteitscentrum De Uithof gebouwd en later het Academisch Ziekenhuis Utrecht. Na jarenlang protest werd in 1986 de A27 geopend, weliswaar verdiept maar dwars door het populaire bos van Amelisweerd. Deze weg is gaan fungeren als oostelijke begrenzing van de nieuwe woonwijken Rijnsweerd-Zuid en Lunetten. De aanleg van de A28 heeft vooral de historische relatie tussen Oostbroek en De Bilt verstoord.

N421 ontmoet de via militaris

Thans in uitvoering is de nieuwe verbindingsweg tussen Houten en de A12 bij Bunnik (N421), dwars door het oude rivierenlandschap. Tijdens de aanleg is in de zomer van 2014 bij de Achterdijk over een afstand van 230 meter een vijf meter brede grindbaan aangetroffen. Vastgesteld is dat dit een stuk Romeinse grensweg van de Limes is, de *via militaris* tussen de *castella Fectio* (Vechten) en *Levefanum* bij Wijk bij Duurstede. Naast de grindbaan zijn ook

De buitenplaats Broekhuizen bij Leersum, aangelegd tussen 1794 en 1810. De fraaie landschappelijke aanleg naar ontwerp van J.G. Michael en J.D. Zocher kenmerkt zich door slingerend vijvers en omzoomde gazons met zichtlijnen vanuit het huis en een rondwandeling. Eigenaar Van Nellesteyn liet in 1818 een graftombe oprichten met een zichtlijn vanuit zijn huis op de tombe. De rechte Broekhuizerlaan is een restant van een vroegere, formele aanleg.

Kaart der beide Lust-plaatsen genaamd Amelisweerd en Oud Amelisweerd uit 1808 door J.D. van Schelle en J.C. van de Polder. Al in de 14de eeuw werd Amelisweerd, gelegen in een binnenbocht van de Kromme Rijn, gesplitst in Oud en Nieuw. Op deze kaart is de formele stijl met de lange rechte assen en de vroeglandschappelijke aanleg met de kronkelende paden goed te zien. De as van Nieuw Amelisweerd naar de Koningsweg werd in 1682 niet op, maar direct langs het nieuwe huis aangelegd. De hoofd- en diagonaalas van Oud Amelisweerd kwamen er in 1770. Nu is het een populair wandelgebied voor de Utrechters.

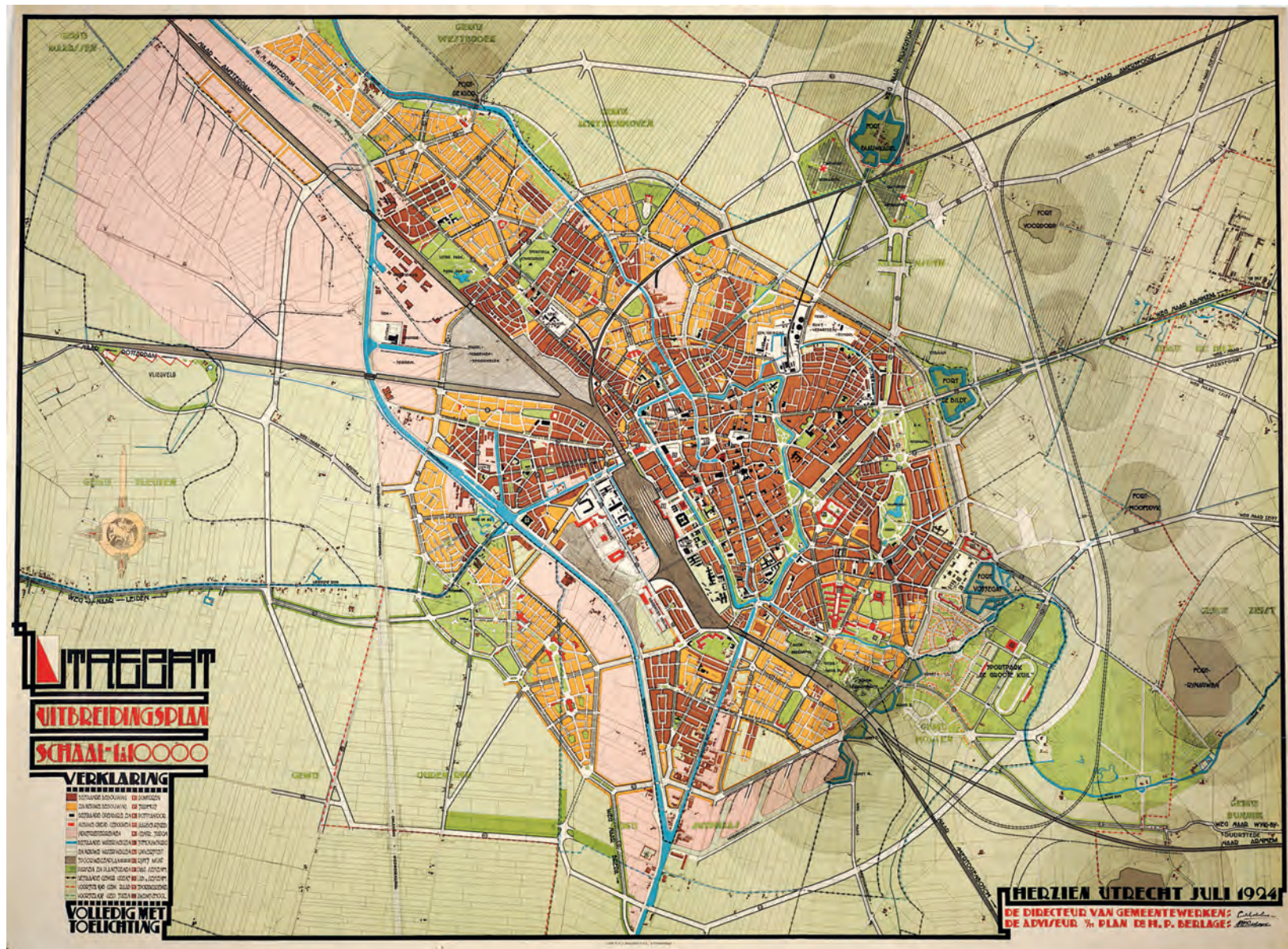
resten van een dam en een brug aangetroffen, waarvan de houten palen gedateerd zijn op een eerste aanleg van rond het jaar 74 en een herstelfase van rond het jaar 125 n.Chr. De datering van de weg en brugconstructie valt grotendeels in de regeringsperiode van Hadrianus (117-138 n.Chr.). We weten dat deze keizer veel reisde en onder zijn bewind is de noordgrens van het Romeinse rijk versterkt. Hadrianus is vooral bekend vanwege zijn muur tussen Schotland en Engeland. Op weg naar het Engelse grondgebied en het *Forum Hadriani* in Voorburg zal hij ongetwijfeld over deze weg hebben gereisd. Vanwege de genoemde kenmerken is de weg in Bunnik een *Via Militaris* te noemen. Het was de weg langs de Romeinse Limes, een voor die tijd 'luxe' grindweg voor het vervoer per kar, paard en benenwagen in twee richtingen.

Naoorlogse uitbreidingen

In de jaren zeventig werd Houten als groeikern aangewezen, waar

bij het oude brinkdorp binnen een als vesting manifesterende nieuwbouw werd ingepakt. Geïnspireerd op de vele Romeinse en middeleeuwse resten wordt na 2000 de *new town* Houten-Zuid ontwikkeld in de vorm van een sterk uitvergroot *castellum* met torenwoningen op de hoeken en muurhuizen langs de randen: een illusionistische stedenbouw in directe confrontatie met de authenticiteit van het kasteel Schonauwen en het boerderijlint aan de Houtensche Wetering.

Bunnik en Odijk hebben hun uitbreidingen tot aan de Kromme Rijn gebouwd, op een stukje oeverwal na. Zeist en Driebergen zijn met hun nieuwe wijken de cope-ontginningen ingegaan. Dankzij de aanwezigheid van Huis Doorn is nieuwbouw hier beperkt gebleven, terwijl delen van de oude engen van Leersum bebouwd zijn. Alleen Amerongen op de zuidflank is intact gebleven. Wijk bij Duurstede is fors in noordelijke richting uitgebreid, over de resten van het vroegmiddeleeuwse Dorestad heen. Daarbij zijn de oude

Boven • De tweede versie van het Uitbreidingsplan van Utrecht uit 1924 door H.P. Berlage en L.N. Holsboer. De aanwezigheid van de Verboden Kringen van de fortenringen beperkte iedere stedelijke uitbreiding aan de oostzijde van de stad, op het sportpark in de binnenbocht van de Kromme Rijn na. Hier werd geen enkele rekening gehouden met de oudere bestaande structuren. Zuilen en Oog in Al werden volgens de typisch Berlagiaanse monumentale assen met groene middenbermen gerealiseerd. Een rondweg is gedeeltelijk uitgevoerd, het Amsterdam-Rijnkanaal zou een iets ander tracé krijgen.

Rechts • Kasteel Schonauwen is geheel binnen de nieuwbouw van Houten-Zuid komen te liggen.

uitvalswegen, zoals de Steenstraat waar de eerste kerk van de nederzetting stond, genegeerd.

Werkhoven, Cothen en Langbroek hebben hun landelijk karakter en oude dorpskernen grotendeels behouden. Daar zijn kleine nieuwbouwwijken verzezen met enige lintbebouwing langs de Doornse Weg.

